

نشریه مطالعات نواحی شهری، دانشگاه شهیدباهنر کرمان

سال اول، شماره ۱، زمستان ۱۳۹۳

مدلسازی معادلات ساختاری نقش مساجد در توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: مسجد جامع عتیق شیراز)*

دکتر میرنجف موسوی**

دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه ارومیه

دکتر رسول ملکی نظام آباد

دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد علوم تحقیقات تهران

علی باقری کشکولی

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه اصفهان

چکیده

اماکن مذهبی چون مساجد، امامزاده‌ها، زیارتگاه‌ها و ... همواره عناصر و مؤلفه‌های جذب گردشگران مذهبی داخلی و خارجی بوده است. مسجد جامع عتیق شیراز نمونه‌ای از این مکان‌های زیارتی و عبادتی است که از منظر مکان‌نگاری نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی-فرهنگی شهر شیراز دارد. این مسجد دارای آثار معماری تاریخی و مذهبی بی‌بدیلی است که در معرض آسیب‌های طبیعی و انسانی قرار دارد. هدف از این پژوهش بررسی نقش مسجد جامع عتیق شیراز به لحاظ وضعیت معماری، کارکرد نیایشی و غیرنیایشی در توسعه گردشگری مذهبی است. با توجه به اهداف تحقیق و مؤلفه‌های مورد بررسی، نوع تحقیق کاربردی و روش بررسی آن توصیفی-تحلیلی است. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه و مطالعه اسناد و مدارک است. حجم نمونه ۱۴۵ گردشگر است که بر اساس نمونه‌گیری کوکران در سطح اطمینان ۹۵ درصد محاسبه شده است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از تحلیل لیزرل (تحلیل مسیر) و همچنین مدل پراولونگ برای بررسی ارزش گردشگری مسجد استفاده شده است. مسأله اصلی در این پژوهش، بررسی عدم توجه واگاهی از مؤلفه‌ها و کارکردهای معماری و نیایشی و غیرنیایشی مسجد جامع عتیق در رونق گردشگری مذهبی است. ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز با استفاده از روش پراولونگ نشان می‌دهد که شاخص معماری مسجد جامع با ارزش ۰/۸۴۱ بیشترین نقش را در جذب گردشگران مذهبی داشته است. همچنین، مدل سازی معادلات ساختاری نیز نشان می‌دهد بین مؤلفه های معماری مسجد جامع عتیق شیراز و کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی مسجد جامع رابطه متقابل و دوسویه برقرار است، اما وزن هر یک از مؤلفه ها متفاوت است. بر این اساس، برآورد ضرایب استاندارد شده مدل ساختاری تأثیرات مؤلفه های معماری مسجد جامع عتیق را بر روی توسعه گردشگری مذهبی در مسجد جامع عتیق شیراز با ضریب مستقیم و مثبت ۰/۹۳، کارکرد های نیایشی مسجد با ضریب مستقیم و مثبت ۰/۸۵ و همچنین کارکرد غیرنیایشی نیز با ضریب مستقیم و مثبت ۰/۶۴ تایید می‌کند.

واژه‌های کلیدی: گردشگری مذهبی، معادلات ساختاری، تحلیل لیزرل، مسجد جامع عتیق شیراز

* دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۶/۱۰

پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۱۰/۱۰

Mousavi424@yahoo.com

** نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱- مقدمه

مذهب یکی از قدیمی‌ترین عوامل اجتماع برای گردآوردن جمعیت‌ها و ایجاد فرقه‌ها و بالاخره برای به وجود آوردن اقوام و دولت‌ها بوده است (رضوانی، ۱۳۹۰: ۹۳). به عبارت دیگر، مذهب مهم‌ترین عوامل فرهنگی است که به ارزش‌های انسانی، رفتارها، تجربیات و ساختار معنا می‌دهد (مولر و همکاران، ۲۰۰۱: ۱۲۶). در مکتب جغرافیای فرهنگی برکلی، به مذهب، به صورت یک فرا ارگانیک که در چشم‌اندازهای فرهنگی تأثیر می‌گذارد، نگاه می‌شود (چریس، ۱۹۹۴: ۱۹۷). مهم‌ترین عناصر این چشم‌اندازهای فرهنگی، اماکن مذهبی مانند امامزاده‌ها، مساجد، کلیساها، معابد و ... هستند. «این اماکن مذهبی، شناسنامه معتبر مردم سرزمین خود از دورترین زمان‌ها هستند و علاوه بر قداست و معنویت منحصر به فرد خود، بیانگر آداب و رسوم، باورها و اعتقادات، روحیه، اخلاقیات، اندیشه و عقیده نسل‌ها نیز می‌باشند» (شایسته فر، ۱۳۸۹: ۶۷).

امروزه بسیاری از شهرها به واسطه همین اماکن مذهبی شناخته می‌شوند. این شهرهای مذهبی و زیارتگاهی با گلدسته‌ها، مأذنه‌ها، مساجد، کلیساها و مدارس مذهبی، مورفولوژی خاصی به وجود می‌آورد (ضرغام و توحیدلو، ۱۳۹۰: ۲۷) که بازتاب این مذهب و معنویت را می‌توان آشکارا در ساخت‌های فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضاهای شهری مشاهده کرد (شکویی، ۱۳۸۳: ۲۷۴). «معتقدات مذهبی، به عنوان عامل بسیار تأثیرگذار در ایجاد مراکز شهری ایفای نقش می‌کنند و باعث پیدایش شهرهایی با کارکرد می‌شوند. این نوع شهرها، معمولاً در اطراف معابد و بقاع متبرکه به وجود می‌آیند» (بدری و طیبی، ۱۳۹۱: ۱۵۴). در واقع، «جاذبه‌های مذهبی که گره خوردگی تعالیم مذهبی با اندیشه، هنر و زندگی ایرانی را به نمایش می‌گذارد، جزء اولین اولویت‌های گردشگران مذهبی داخلی و خارجی می‌باشند» (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۱). در این راستا، «گردشگری مذهبی یکی از راهکارهای معرفی هرچه بهتر تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های اعتقادی و همزیستی مسالمت‌آمیز ادیان در بین کشورهاست. به علاوه، اماکن مذهبی علاوه بر قداست و معنویت منحصر به فرد خود، بیانگر آداب و رسوم، باورها، اعتقادات و اندیشه‌های مردم است» (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۸۱: ۹۷).

اماکن مذهبی جایی هستند که مردم جذب آنها می‌شوند (سالنو، ۱۹۸۷: ۳)، جاهایی که قدرت الهی به یکباره در نتیجه جاذبه‌های روحانی آن مکان‌ها شکوفا می‌شود (پرستون،

۱۹۹۲: ۳۷). زیارت، عالی‌ترین مرتبه این جاذبه روحانی بوده که از زمان‌های قدیم تا به امروز همواره مهمترین عامل در تشویق مردم به مسافرت‌های زیارتی بوده است (وال و ماتیسون، ۲۰۰۶: ۴۸). بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد سفرهای زیارتی حتی در ۳۰۰۰ سال قبل نیز رواج داشته است (بلک ول، ۲۰۰۷: ۴۷-۳۴).

بنابراین زیارت سفری است که شامل تجربه‌های زیارتی، بازدید از هنرهای اسلامی مکان‌های زیارتی، برآورده شدن نیازهای معنوی و ... می‌شود (گریفین، ۲۰۰۷: ۳۴-۱۵). آمبروسی، معتقد است زیارت بیانگر رابطه انسان با خداست که در اماکن مذهبی چون مسجد، امامزاده‌ها، معابد و .. تحقق می‌یابد (آمبروسیو، ۲۰۰۷: ۷۸). در نتیجه اماکن مذهبی چون مساجد، امامزاده‌ها، زیارتگاهها و ... همواره عناصر و مؤلفه‌های جذب گردشگران مذهبی داخلی و خارجی بوده است. مسجد جامع عتیق شیراز نمونه‌ای از این مکان‌های زیارتی و عبادتی است که همواره کانون جذب گردشگران مذهبی داخلی و خارجی بوده است.

مسجد عتیق از منظر مکان‌نگاری، نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی - فرهنگی شهر شیراز دارد. موقعیت مسجد در قلب شهر در حاشیه محله بازار مرغ و یا دقیق‌تر در فصل مشترک سه محله، اسحاق بیگ، لب آب و بازار مرغ از یکسو و پیوستگی آن با محور ارتباطی اصلی و بازار شهر که بین مهم‌ترین دروازه شهر، دروازه استخر یا دروازه اصفهان و مسجد جامع کشیده شده و در دوره‌های گوناگون تاریخی پیوسته نقش ستون فقرات اصلی شهر را داشته، اهمیت محوری مسجد عتیق را مطرح می‌سازند و بسیاری از عرصه‌های تاریخی شهر در ارتباط با مسجد تعریف می‌شوند. این مسجد، قدیمی‌ترین مسجد جامعی است که در فارس بنا شده است و در تزئینات مسجد عتیق شیراز، انواع هنرهای منبت‌کاری، خاتم‌کاری، گچ‌بری، مقرنس‌کاری دیده می‌شود. جهانگردان زیادی چون ابن بطوطه، شاردن، مادام دیولافوا و ... به توصیف زیبایی‌های تاریخی و مذهبی این مسجد پرداخته‌اند که اهمیت و نقش این مسجد را در توسعه گردشگری مذهبی آشکار می‌کند. هدف از این پژوهش بررسی نقش مسجد جامع عتیق شیراز به لحاظ شاخص‌های مختلف معماری، کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی در توسعه گردشگری مذهبی است که شامل اهداف جزئی زیر است:

۱. بررسی ابعاد معماری و زیباشناسی مسجد جامع عتیق شیراز و نقش آنها در توسعه گردشگری مذهبی.
۲. آسیب‌شناسی محیطی، انسانی و مدیریتی مسجد جامع عتیق و نقش آنها در وضعیت گردشگری مذهبی.

۳. بررسی رابطه بین شاخص‌های توسعه مسجد جامع عتیق و رونق گردشگری مذهبی.

تقوایی و همکاران (۱۳۸۹) در تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی) معتقدند که با توجه به تعداد زیاد اماکن مذهبی در منطقه مورد مطالعه، نگاه مدیریتی به این منطقه و برنامه‌ریزی صحیح منجر به احیای مکان‌های مذهبی این منطقه و رونق گردشگری مذهبی خواهد شد (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۰). ماتیلا و همکاران (۲۰۰۱) در مطالعه تأثیر جنسیت و مذهب در دانشجویان دانشگاه به این نتیجه رسیده است که مذهب، نقش کلیدی در توسعه و راه‌گذران اوقات فراغت داشته است و عادات مصرفی مدرن، شامل سفر، نمی‌تواند بدون در نظر گرفتن دین به طور کامل درک شود (ماتیلا و همکاران، ۲۰۰۱: ۲۰۰-۱۹۳). وکونیک (۱۹۹۶) در بررسی گردشگری و مذهب معتقد است که گردشگری مذهبی در سه شکل زیر پدیدار می‌شود: به عنوان زیارت اماکن مقدس، شامل مسافرت‌های مداوم و پیوسته به صورت فردی و یا گروهی به اماکن زیارت‌گاه‌های مقدس؛ گردهمایی و اجتماع‌های عظیم و وسیع، به دلیل تاریخ‌ها و روزهای مهم مذهبی و جشن‌ها و میلادهای مقدس و به صورت تورها و مسافرت‌هایی برای بازدید از اماکن و بناهای مهم مذهبی در چهارچوب برنامه‌های سفر، صرف نظر از زمان تور (وکونیک، ۱۹۹۶: ۷۵). پتریلو، در مطالعه خود تحت عنوان «مدیریت کلیساها و مکان‌های مذهبی» به این نتیجه رسیده است که ۹۳ درصد از جهانگردان مذهبی دارای انگیزه‌های فرهنگی هستند (پتریلو، ۲۰۰۳: ۸۶-۷۱).

راج و مورپس (۲۰۰۷) در پژوهشی تحت عنوان «گردشگری مذهبی و جشنواره‌های زیارتی، چشم‌انداز جهانی» به این نکته اشاره می‌کنند که اماکن مقدس با ترکیب دستیابی به رضایت معنوی معین به همراه کشف مکان‌های جدید، عادات و غیره، نقطه قدرتمند جذب جهانگرد را تشکیل می‌دهند. سالانه، میلیون‌ها نفر از مردم مشغول به زیارت هستند و قوانین وضع شده برای مردم به منظور حفظ تقدس آنها، به طور کامل اعمال می‌شود (راج و مورپس، ۲۰۰۷: ۳۶).

زنگی آبادی و باقری کشکولی (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان «تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی با تأکید بر امامزاده‌ها بر عملکرد شاخص‌های توسعه» به این نتیجه رسیدند که بقاع متبرکه علاوه بر نقش و تأثیر مذهبی می‌توانند بر عمران و آبادانی منطقه

تأثیرگذار باشند و در کنار فضای معنوی، فضای گردشگری و تفریحی برای مردم ایجاد کنند (زنگی آبادی و باقری کشکولی، ۱۳۹۳: ۷۹۱). موسوی و کبیری (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی نقش امامزادگان در توسعه گردشگری زیارتی» به این نتیجه رسیدند که متغیرهای وجود اماکن زیارتی و برگزاری مراسم مذهبی و بعد اقتصادی گردشگری زیارتی دارای بیشترین تأثیرات در توسعه گردشگری زیارتی در حرم مطهر شاهچراغ بوده‌اند (موسوی و کبیری، ۱۳۹۳: ۱۸۵۱). ناصح ستوده (۱۳۹۳) در مطالعه «فلسفه زیارت امامزادگان و نقش آن در جامعه دینی» بر این نکته تأکید می‌کند که بقاع متبرکه در توسعه سیاسی و اقتصادی و هویت‌بخشی به جامعه و تمدن اسلامی نقشی بی‌بدیل داشته‌اند و فرهنگ فاخر امروز شیعیان مرهون و مدیون این بقاع متبرکه است (ناصر ستوده، ۱۳۹۳). بدری و طیبی (۱۳۹۱) در مطالعه «بررسی عوامل مؤثر بر هزینه‌های گردشگری مذهبی در شهر مشهد مقدس» به این نتیجه رسیدند که گردشگران، کمترین هزینه را برای تأمین محل اقامت خود صرف کرده‌اند. بالا بودن هزینه واحدهای اقامتی، وجود تنوع در واحدهای اقامتی، گسترش واحدهای اقامتی غیرمجاز و میزان درآمد سالانه زائران، از جمله دلایلی است که می‌توان برای توجیه این وضعیت مطرح نمود (بدری و طیبی، ۱۳۹۱: ۱۵۳). مورای و گراهام (۱۹۹۷) در بررسی «دیالکتیک گردشگری بر اساس مسیر از کامینو به سانتیاگو» بیان می‌کنند که چگونه کامینو به یک سرچشمه فرهنگی و نیز یک جاذبه جهانگردی مبدل شده است که به وسیله چهار ناحیه شمال اسپانیا که از این مسیر عبور می‌کنند، به‌عنوان پیشرفت جهانگردی مورد استفاده قرار گرفته است (مورای و گراهام، ۱۹۹۷: ۵۲۴-۵۱۳). شاکلی (۲۰۰۱) در مطالعه «مدیریت مکان‌های زیارتی» بیان می‌کند که در ایجاد مدیریت اثر بخش برای یک مکان مذهبی، توجه به دو نکته ضروری است؛ ابتدا: ایجاد یک چارچوب مناسب برای مدیریت دوم: برنامه‌های مدیریت، شامل برنامه‌های متعدد وابسته به هم است (شاکلی، ۲۰۰۱: ۹۵).

کرینر (۲۰۱۰) در مقدمه بر مطالعه «گردشگری زیارتی» به این نکته اشاره می‌کند که مکان مقدس که توسط زائران مورد بازدید قرار می‌گیرد معمولاً با دعا، ادای سوگند، درخواست‌ها و قرار دادن یادداشت‌ها (دعاها) بین سنگ‌های دیوار برای برآورده شدن دعاهاست (کرینر، ۲۰۱۰: ۲۶۱). فرضیه‌های تحقیق به شرح ذیل صورت‌بندی شده است:

۱. آسیب‌های محیطی-انسانی مسجد عتیق نقش زیادی در کاهش گردشگری مذهبی

آن دارد.

۲. معماری تاریخی - مذهبی مسجد جامع عتیق شیراز نقش زیادی در رونق گردشگری مذهبی این مسجد دارد.
۳. کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی در توسعه گردشگری مذهبی مسجد جامع عتیق شیراز نقش مؤثری دارند.

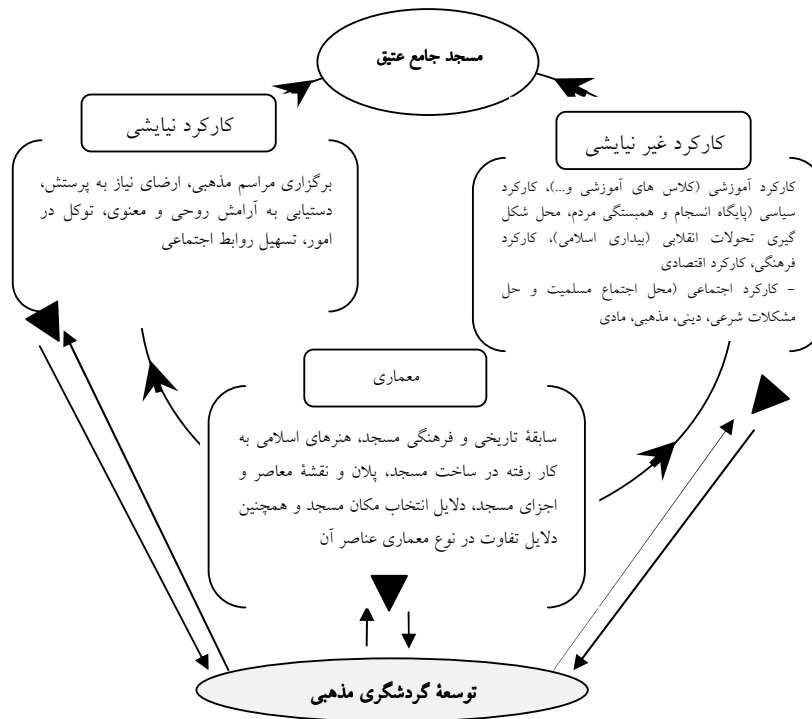
۲- داده‌ها و روش‌شناسی

با توجه به اهداف تحقیق و مؤلفه‌های مورد بررسی، نوع تحقیق، کاربردی و روش بررسی آن توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری گردشگران داخلی و خارجی مسجد جامع عتیق شیراز است. ابزار گردآوری اطلاعات برای بررسی نقش مسجد جامع در توسعه گردشگری مذهبی، پرسشنامه و مطالعه اسناد و مدارک است. حجم نمونه ۱۴۵ گردشگر است که بر اساس نمونه گیری کوکران در سطح اطمینان ۹۵ درصد محاسبه شده است. شاخص توسعه مساجد به‌عنوان متغیر مستقل شامل شاخص‌های نیایشی، غیرنیایشی و معماری (شکل ۱) است که شامل برگزاری مراسم مذهبی، معماری مسجد، قدمت تاریخی مسجد، رخدادهای تاریخی در مسجد، محل قرارگیری مسجد و ... می‌شوند، به‌عنوان متغیر مستقل و توسعه گردشگری مذهبی به‌عنوان متغیر وابسته می‌باشد که از سازمان امور اوقاف و خیریه، مراکز تبلیغات اسلامی، کانون فرهنگی هنری مساجد، اداره کتابخانه‌های مساجد، معاونت فرهنگی شهرداری شیراز و نهادهای مربوط جمع‌آوری شده است. در تجزیه و تحلیل داده‌ها جهت بررسی نقش مؤلفه‌های مسجد جامع عتیق شیراز در توسعه گردشگری مذهبی از تحلیل لیزرل (تحلیل مسیر) و همچنین جهت بررسی ارزش گردشگری مسجد از مدل پرالونگ استفاده شده است.

اعتبار روش پرالونگ در این است که ارزش‌ها و معیارهای گردشگری اماکن و جاذبه‌ها را در چشم اندازه‌های مختلف گردشگری مورد آزمایش قرار می‌دهد. به عبارت دیگر این معیارها با مقیاس‌های امتیازدهی مطابقت دارند. این رویکرد می‌تواند ظرفیت تحمل مکان‌های گردشگری را در ارتباط با توانمندی‌ها و بهره‌برداری آنها به‌عنوان کارکردی از فعالیت‌های تفریحی، مذهبی و سیر تحولشان نشان دهد.

۲-۱- معرفی متغیرها و شاخص‌ها

متغیرهای تحقیق در قالب شکل (۱) که بیانگر مدل تحلیلی پژوهش و برقراری ارتباط بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های تحقیق می‌باشند؛ مطرح شده است.

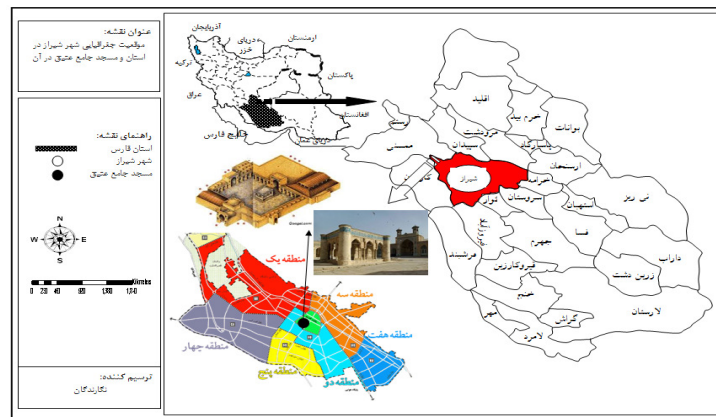
شکل ۱- مدل تحلیلی پژوهش و متغیرهای تحقیق

۲-۲- محدوده و قلمرو پژوهش

شیراز یکی از شهرهای بزرگ ایران و مرکز استان فارس است. جمعیت شیراز در سال ۱۳۹۰ خورشیدی بالغ بر ۱,۴۶۰,۶۶۵ تن بوده است. این شهر دارای ۱۲ منطقه شهرداری است که منطقه ۸ به عنوان بافت تاریخی شهر شیراز محسوب می‌شود. وسعت این منطقه ۳۵۰ هکتار است. منطقه ۸، منطقه تاریخی- فرهنگی شیراز نامیده می‌شود و مهمترین و باارزش‌ترین منطقه شهر شیراز است. در واقع این منطقه، شیراز قدیم می‌باشد که طی فرایندهای رشد و توسعه شهری و افزایش جمعیت به عنوان زیر مجموعه‌ای از کل شهرداری آمده که دارای ویژگیهای خاص خود می‌باشد. وجود بیش از ۴۰۰ اثر باارزش، ۸ دروازه و ۱۲ مرکز و چندین محور فرهنگی می‌تواند تبلوری از

شیوه زندگی، روابط اجتماعی، آداب و رسوم، باورها، تاریخ و هنر و به طور کلی بیانگر هویت تاریخی و فرهنگی هر دوره باشد.

یکی از عناصر تاریخی و مذهبی مهم در این منطقه، مسجد جامع عتیق شیراز است. این مسجد کهن شیراز که به مسجد جمعه و آدینه نیز معروف است، در سال ۲۸۱ هـ.ق در زمان عمرو بن لیث صفاری ساخته شده است. مساحت کل این مسجد ۹۱۳۸ مترمربع و زیربنای اصلی مسجد ۶۰۵۸ متر مربع است. سنگ، گچ، آجر، چوب و کاشی، مصالح به کار رفته در مسجد جامع عتیق است. مهم ترین تزئینات به کار رفته در این بنا، کاشیکاری و مقرنس کاری است. مسجد جامع عتیق نخستین هسته مذهبی در شهر شیراز است که جدا از عملکرد مذهبی، نقش اجتماعی - سیاسی نیز داشته است (شکل ۲).

شکل ۲- موقعیت جغرافیایی شهر شیراز و مسجد جامع عتیق شیراز

(مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰؛ شهرداری شیراز، ۱۳۹۰)

۳- بحث

۳-۱- ویژگی های معماری مسجد جامع عتیق شیراز

مسجد عتیق از منظر مکان‌نگاری، نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی - فرهنگی شهر شیراز دارد. موقعیت مسجد در قلب شهر در حاشیه محله بازار مرغ و یا دقیق‌تر در فصل مشترک سه محله، اسحاق بیگ، لب آب و بازار مرغ از یکسو و پیوستگی آن با محور ارتباطی اصلی و بازار شهر که بین مهم‌ترین دروازه شهر، دروازه استخر یا دروازه اصفهان و مسجد جامع کشیده شده و در دوره‌های گوناگون تاریخی

پیوسته نقش ستون فقرات اصلی شهر را داشته، اهمیت محوری مسجد عتیق را مطرح می‌سازند و بسیاری از عرصه‌های تاریخی شهر در ارتباط با مسجد تعریف می‌شوند. ورودی‌های شش گانه مسجد که خود از ویژگی‌های منحصر به فرد مسجد عتیق است؛ نمایانگر این جایگاه ویژه است. بافت بخش جنوبی به میزان گسترده‌ای مخدوش شده است. طرح توسعه حرم شاهچراغ و بازارهای وابسته به آن، دگرگونی کاملی را در دو جبهه غرب و شمال غرب که محورهای ارتباطی اصلی مسجد هستند، ایجاد نموده است. در بخش شرقی، تمامی عناصر پیوسته به مسجد پاکسازی شده، در نتیجه بسیاری از ساختارهایی که در متون تاریخی مورد اشاره قرار گرفته‌اند، امروز دیگر وجود ندارند و شرایط نامطلوبی هم به لحاظ منظر و هم به لحاظ ایستایی برای مسجد ایجاد نموده است. تنها در بخش جنوبی مدرسه مقیمیه که ساختار اولیه آن مربوط به دوره صفوی است و نیز مسجدی که در دوره قاجاریه بازسازی شده است بر جای مانده و هم اکنون توسط شهرداری در دست مرمت است.

مسجد جامع عتیق اکنون بصورت یکی از مساجد آباد و مهم و آبرومند شیراز در آمده است که علاوه بر اینکه خرابی‌های آن مرمت شده است، دو شبستان بزرگ و وسیع و مجلل در آن احداث گردیده است. صحن حیاط مسجد که به ابعاد ۷۵×۵۵ متر است، سنگ فرش شده و در آن سه حوض ساخته‌اند که یکی هشت ضلعی و دوتای دیگر دوازده ضلعی می‌باشد و از آب لوله پر می‌شوند. این مسجد، شش در ورودی دارد که دو در، در مشرق، دو در، در مغرب، یکی در شمال و یکی در جنوب مسجد می‌باشد. پیشانی طاق نماها آجرکاری شده که لابه لای آنها قطعات کاشی آبی بکاررفته است. در وسط صحن مسجد جامع عتیق، اتاق مکعب شکلی است که کرسی آن قریب یک متر از کف صحن مسجد بلندتر است و دور تا دور آن را ایوانی به عرض دو متر فرا گرفته و به نام (خدایخانه)، (بیت‌المصحف) و (دارالمصحف) نامیده شده است.

مردم شیراز باورهای متفاوتی از بیت‌المصحف دارند. عده‌ای بر این باورند که در زیر خدایخانه، اژدهای خفته (عصای موسی)، عده‌ای نیز بر این باورند که قبله، قبل از تغییر، به این سمت بوده و به این مسجد، مسجدالاقصی نیز می‌گویند (خاص). برخی معتقدند این مسجد، تغییر کاربری داده شده آتشخانه است (خاص). برخی دیگر اعتقاد دارند عیسی در این مسجد به همراه میکائیل و اسرافیل نزول کرده (خاص) و در نهایت عده‌ای این مکان را معبد سلیمان می‌نامند (جدول ۱).

جدول ۱- شناسنامه مسجد جامع عتیق شیراز

نام اثر	محل اثر	قدمت بنا	شماره ثبت	تاریخ ثبت	بانی	مصالح بنا
مسجد جامع عتیق	شهر شیراز	صفاریان	۷۲	۱۳۱۰	در زمان عمرو بن لیث صفاری	سنگ- گچ- کاشی- آجر- چوب
تزیینات بنا	تعداد ورودی مسجد	عناصر فرهنگی	مساحت کل	زیر بنا	کاربری قبلی	کاربری فعلی
کاشی کاری- مقرنس کاری	(۲ مشرق، ۲ مغرب، ۱ شمال، ۱ جنوب)	کتیبه ها و نمونه های خطی	۹۱۳۸ مترمربع	۶۰۵۸ مترمربع	مسجد	مسجد

(مأخذ: برداشت میدانی، ۱۳۹۰)

۳-۲- ارزیابی ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز

در روش پراولونگ، ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز با استفاده از میانگین چهار شاخص ۱- معماری مسجد ۲- علمی ۳- تاریخی- فرهنگی ۴- اجتماعی- اقتصادی که از ۵ سطح مختلف نمره دهی (طیف لیکرت) می شوند؛ به دست می آید. در این روش ارزش بهره وری کنونی مسجد جامع عتیق شیراز نیز، مورد ارزیابی قرار گرفته است. به عبارت دیگر، میزان بهره وری و کیفیت بهره وری، ارزش بهره وری مسجد جامع عتیق شیراز را مورد ارزیابی قرار می دهد تا توانمندی های بالقوه و بالفعل این مکان مذهبی مشخص شود (جدول ۲).

جدول ۲- ارزیابی ارزش گردشگری مسجد عتیق شیراز با استفاده از روش پراولونگ

معیار	امتیاز	صفر	۰/۲۵	۰/۵۰	۰/۷۵	۱
معیار معماری مسجد جامع عتیق شیراز						
قدمت معماری (سال)	۵۰	۱۰۰	۱۵۰	۲۰۰	بیش از ۲۰۰	
تعداد ورودی های مسجد	-	-	۱	۲	بیش از ۳	
مساحت	-	کوچک	متوسط	بزرگ	خیلی بزرگ	
مصالح به کار رفته	-	فلز	سنگ و گچ	خشت و گل	کاشی کاری	
تعداد شبستان	-	۱	۲	۳	بیش از ۴	
تکرار عناصر ساختمانی	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
جذابیت معماری	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	
تعداد گلدسته	-	۱	۲	۳	بیش از ۴	

امکانات رفاهی و خدماتی جامع عتیق شیراز					
آب و سرویس بهداشتی	-	ندارد	چاه	چشمه	لوله کشی
پارکینگ و نگهبانی	ندارد	-	-	-	دارد
مکان های اقامتی	-	ندارد	-	-	دارد
نورپردازی محوطه	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
امنیت منطقه	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
مسیرهای دسترسی	-	خاکی	سنگفرش	شوسه	آسفالت
معیار تاریخی - فرهنگی جامع عتیق شیراز					
جنبه فرهنگی - تاریخی	عدم تعلق	ضعیف	متوسط	شدید	خیلی شدید
مناظر پیکرنگاری	صفر	۱ تا ۵	۶ تا ۲۰	۲۱ تا ۵۰	بیش از ۵۰
جنبه های باستان شناسانه	بدون آثار	ضعیف	متوسط	زیاد	بسیار زیاد
جنبه مذهبی و معنوی	صفر	ضعیف	متوسط	زیاد	بسیار زیاد
رخدادهای فرهنگی - مذهبی	هرگز	-	گاهگاهی	یکبار در سال	همیشه
معیار اجتماعی - اقتصادی جامع عتیق شیراز					
تعداد گردشگران، سال، نفر	۱۰۰ >	۱۰۰ تا ۲۰۰	۲۰۰ تا ۵۰۰	۵۰۰ تا ۱۰۰۰	بیش از ۱۰۰۰
اسکان روزانه (ساعت)	صفر	کمتر از ۳	۳ تا ۶	۶ تا ۹۰	بیش از ۹۰
ایجاد اشتغال خدماتی	صفر	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
به عنوان پایگاه اجتماعی	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد
به عنوان پایگاه آموزشی	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد

(مأخذ: نگارندگان، برداشت میدانی، ۱۳۹۰)

جدول ۳- نتایج ارزیابی ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق با استفاده از روش پرالونگ

معیارها	مقدار (ارزش)
معماری مسجد جامع	۰/۸۴۱
امکانات رفاهی و خدماتی	۰/۵۲۴
تاریخی - فرهنگی	۰/۶۲۵
اجتماعی - اقتصادی	۰/۵۰۱
میزان مطلوبیت	متوسط

(مأخذ: نگارندگان)

در ارزیابی نهایی صورت گرفته از ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز، نتایج حاصل از این روش نشان می دهد که شاخص معماری مسجد جامع عتیق با تکرار عناصر ساختمانی، نوع هنرهای به کار رفته در کاشی کاری، و سنگ کاری و گچ کاری با

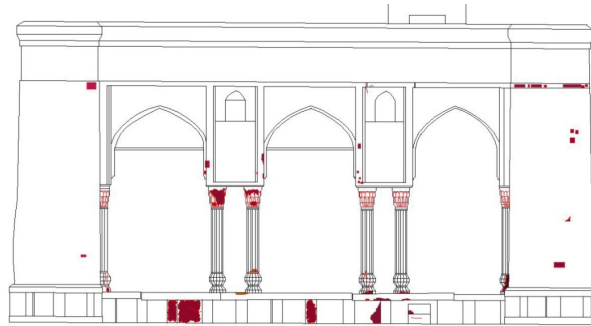
ارزش ۰/۸۴۱ بیشترین نقش را در جذب گردشگران مذهبی داشته است. در مجموع از دیدگاه گردشگران داخلی و خارجی، ارزش گردشگری مسجد عتیق در سطح متوسط است و نیازمند سرمایه گذاری برای تجهیز نابسامانی های کالبدی و همچنین خدماتی و رفاهی می باشد (جدول ۳).

۳-۳- آسیب شناسی محیطی، انسانی مسجد جامع عتیق شیراز

بررسی آماری گردشگرهای داخلی و خارجی به مسجد جامع عتیق شیراز نشان می دهد طی سال های ۱۳۸۹-۱۳۹۰ در حدود ۶۷۵۴ گردشگر داخلی و خارجی از مسجد جامع عتیق شیراز بازدید کرده اند. بررسی دیدگاه گردشگران داخلی و خارجی نشان می دهد اکثر بازدیدکنندگان، معماری این مسجد را بی نظیر توصیف کرده اند، ولی متأسفانه عدم مدیریت مطلوب منجر به نابودی بخش های گسترده ای از این مسجد تاریخی مذهبی شده است.

آسیبها و تخریب های بخش هایی از خدایخانه در شکل (۳) به طور واضح نظرات گردشگران را تأیید می کند. در کنار آسیب های طبیعی که منجر به تخریب بخش هایی از مسجد شده است، مدیریت های انسانی نادرست نیز منجر به تخریب های گسترده ای شده است. بنابراین می توان گفت بزرگ ترین مشکل قابل درک و تشخیص که منجر به وارد آمدن بیشترین آسیبها و ازهم گسیختگی ساختارهای ارزشی آن شده، نبود هرگونه مدیریت و هدایت با برنامه هدفمند است که به طور منطقی باید در پیکره سازمان متولی امر حفاظت و نگه داری از آثار تاریخی شکل می گرفت. وجود مدیریت با برنامه، علاوه بر کنترل بنا و حفاظت همیشگی آن، از اجرای طرح ها و اقدامات افسار گسیخته و غیرعلمی پیرامون پیش گیری می کرد. نادیده انگاشتن مسجد عتیق به عنوان اثر بی مانند تاریخی، با دارا بودن جایگاه ویژه اجتماعی، بسیار عجیب به نظر می آید. در مبحث مدیریت انسانی و اجرایی موارد زیر قابل اشاره است:

الف) نداشتن برنامه جامع مرمت و پژوهش ب) روشن نبودن جایگاه مسجد جمعه عتیق در برنامه های کلان شهری و سیاستها و برنامه های میراث فرهنگی ج) نامرتب و بی برنامه بودن اقدامات صورت گرفته در داخل و پیرامون مسجد د) نبود رابطه درست و منطقی بین سازمانها و متولیان شهری و محلی پیرامون از جمله میراث فرهنگی، شهرداری، تولیت شاهچراغ و اداره کنندگان مسجد.

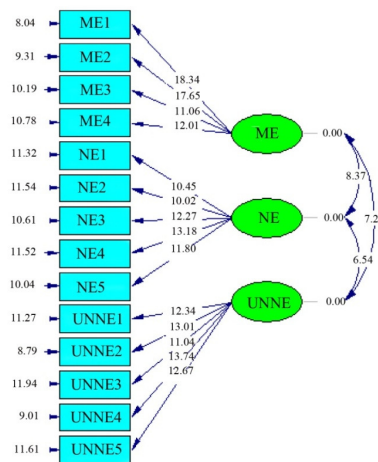
شکل ۳- آسیب‌های بنای خدایخانه در صحن مسجد جامع عتیق شیراز
(لکه‌ها بیانگر آسیب‌هاست)

۳-۴- مدلسازی معادلات ساختاری نقش مسجد جامع عتیق در گسترش گردشگری مذهبی

مدلسازی معادلات ساختاری، روش آماری منسجمی است که به تحلیل روابط بین متغیرهای مشاهده شده و متغیرهای مکنون می‌پردازد، نرم افزار لیزرل که برای اولین بار جورسکاگ و سوربوم (۱۹۹۳) آن را مطرح کردند، به نوعی، شبیه رگرسیون چندگانه است که از این نوع مدلسازی به عنوان روشی قدرتمند برای ارزیابی تعامل بین متغیرها، روابط غیرخطی بین آنها، روابط بین متغیرهای مستقل و لحاظ کردن خطاهای اندازه‌گیری استفاده می‌شود.

بر اساس مدل مفهومی، این پژوهش دارای ۱۴ متغیر مشاهده‌پذیر است که در مجموع سه مفهوم (عوامل معماری، کارکرد نیایشی و کارکرد غیرنیایشی) را اندازه‌گیری می‌کنند. برای انجام این آزمون از نرم افزار لیزرل استفاده شده است. به این مفهوم که بعد از بررسی نظریه‌های تحقیق و ارزیابی مدل مفهومی نقش مسجد جامع عتیق در توسعه گردشگری مذهبی و با استناد به نتایج ضرایب تحلیل همبستگی، عمده‌ترین متغیرهایی که می‌توانستند برای الگوسازی لیزرل مفید واقع شوند در مجموع سه متغیر مکنون، شامل سه متغیر مکنون درونی، تحت عناوین عوامل معماری، کارکرد نیایشی مسجد و کارکرد غیرنیایشی مسجد جامع عتیق شیراز، تحت تأثیر یک متغیر مکنون بیرونی با عنوان توسعه گردشگری مذهبی، مشخص شدند که مطابق با اطلاعات جدول معیارهای شاخص نیکویی برازش برابر ۰/۹۳ و شاخص نیکویی برازش تعدیل شده برابر ۰/۸۵ به شکل تقریبی میزان نزدیک به یک بوده و مدل مربوط، از برازش خوبی برخوردار بوده است (شکل ۶).

بررسی تحلیل عاملی تأیید متغیرهای مورد استفاده، نشان می‌دهد بین مؤلفه‌های معماری مسجد جامع عتیق شیراز و کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی مسجد جامع رابطه متقابل و دوسویه برقرار است، اما وزن هر یک از مؤلفه‌ها متفاوت است. مؤلفه معماری مسجد جامع با توجه به قدمت تاریخی آن و همچنین تزئینات و هنرهای کاشی کاری و گچ کاری‌های آن، همواره در افزایش ارزش گردشگری مذهبی این مسجد بسیار مؤثر و تأثیرگذار بوده است ولی سایر مؤلفه‌ها به دلایل مختلف دینی و مذهبی در افزایش گردشگری مذهبی این مسجد تأثیرات به مراتب کمتری از معماری این مسجد داشته است. همچنین با استفاده از مدل تحلیلی عاملی تأییدی برازش متغیرهای مورد استفاده، جهت ارزیابی ارزش گردشگری مذهبی در تمام شاخص‌های برازندگی تأیید شده است که نشان‌دهنده مناسب بودن مدل پژوهش است (شکل ۴) (علامت اختصاری در شکل عبارت است از ME=مؤلفه‌های معماری، NE=کارکردهای نیایشی و UNNE=کارکردهای غیرنیایشی) (جدول ۴).

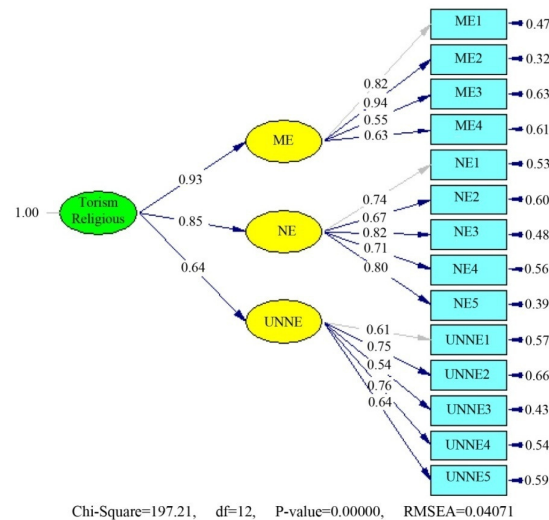
Chi-Square=173.08, df=12, P-value=0.00000, RMSEA=0.0514

شکل ۴- مدل تحلیل عاملی تأییدی روابط بین متغیرها

بر اساس برآورد ضرایب استاندارد شده مدل ساختاری بر اساس تحلیل عاملی تأییدی تحقیق و سطح معناداری (۰/۰۴۰=۱۰٪) به دست آمده در شکل ۵، تأثیرات مؤلفه‌های معماری مسجد جامع عتیق را بر روی توسعه گردشگری مذهبی در مسجد جامع عتیق شیراز با ضریب مستقیم و مثبت ۰/۹۳، کارکرد های نیایشی مسجد با ضریب

مستقیم و مثبت ۰/۸۵ و همچنین و کارکرد غیرنیایشی نیز با ضریب مستقیم و مثبت ۰/۶۴ تأیید می‌کند.

بر اساس یافته‌های تحلیلی، هر قدر مؤلفه‌های سه گانه مطالعه شده در تحقیق و شاخص‌های آنها تحت تأثیر مدیریت و ساماندهی نادرست قرار بگیرند به همان اندازه از ارزش گردشگری مذهبی این مسجد کم خواهد شد. همچنین بر اساس نتایج مدلسازی نهایی تحقیق در لیزرل، مؤلفه‌های معماری مسجد در مرحله اول، منجر به ایجاد ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق می‌شود و در مرحله دوم، این معماری با افزایش کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی مسجد پویا شده و به معماری مسجد نقش و هویت می‌بخشد، هر چند مؤلفه‌های معماری مسجد جامع عتیق همواره به عنوان یک مؤلفه کلیدی و مهم منجر به جذب گردشگران فرهنگی- تاریخی داخلی و خارجی می‌شود. در مجموع، توجه به عوامل مدیریتی مسجد جامع در چارچوب سرمایه‌گذاری و توجه مدیران برای ساماندهی، تعریف کارکردهای عملکردی جدید و متناسب با مسجد، جهت حفظ پویایی آن می‌تواند به شکل مستقیم و غیرمستقیم از طریق عوامل و عناصر معماری، کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی، گردشگری مذهبی این مسجد را تحت تأثیر قرار دهد (شکل ۵).

شکل ۵- تحلیل عاملی تأییدی نقش مؤلفه‌های مسجد عتیق شیراز در توسعه گردشگری مذهبی

جدول ۴- شاخص نیکویی برازش مدل ساختاری نقش مسجد عتیق در توسعه گردشگری مذهبی

شاخص‌های برازندگی	برازش خوب	برازش قابل قبول	برازش در پژوهش
P-Value	$P \leq 0.05$	$0.05 \leq P \leq 0.1$	۰/۰۰۳
CFI	-	$0.9 \leq AGFI \leq 0.95$	۰/۹۲
AGFI	$0.9 \leq AGFI \leq 0.1$	$0.85 \leq AGFI \leq 0.9$	۰/۸۵
GFI	$0.9 \leq AGFI \leq 0.95$	بیشتر از ۹۵ درصد	۰/۹۳
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	۰/۰۴۰

(مأخذ: محاسبات نگارندگان)

Degrees of Freedom = 12
 Minimum Fit Function Chi-Square = 199.81 (p - 0.00)
 Normal Theory Weighted Least Squares Chi-Square = 197.21 (p - 0.00)
 Estimated Non-centrality Parameter (NCP) = 121.14
 90 Percent Confidence Interval for NCP = (84.11 ; 174.31)
 Minimum Fit Function Value = 0.63
 Population Discrepancy Function Value (F0) = 0.45
 90 Percent Confidence Interval for F0 = (0.34 ; 0.53)
 Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) = 0.0407
 90 Percent Confidence Interval for RMSEA = (0.066 ; 0.095)
 P-Value for Test of Close Fit (RMSEA < 0.05) = 0.0038
 Expected Cross-Validation Index (ECVI) = 0.061
 90 Percent Confidence Interval for ECVI = (0.54 ; 0.81)
 ECVI for Saturated Model = 0.51
 ECVI for Independence Model = 11.36
 Chi-Square for Independence Model with 91 Degrees of Freedom = 4138.57
 Independence AIC = 4198.39
 Model AIC = 301.47
 Saturated AIC = 251.56
 Independence CAIC = 4238.35
 Model CAIC = 431.84
 Saturated CAIC = 811.10
 Normed Fit Index (NFI) = 0.97
 Non-Normed Fit Index (NNFI) = 0.99
 Parsimony Normed Fit Index (PNFI) = 0.69
 Comparative Fit Index (CFI) = 0.92
 Incremental Fit Index (IFI) = 0.92
 Relative Fit Index (RFI) = 0.90
 Critical N (CN) = 202.46
 Root Mean Square Residual (RMR) = 0.048
 Standardized RMR = 0.050
 Goodness of Fit Index (GFI) = 0.93
 Adjusted Goodness of Fit Index (AGFI) = 0.85
 Parsimony Goodness of Fit Index (PGFI) = 0.81

شکل ۶- معادلات ساختاری نقش مسجد جامع عتیق شیراز در توسعه گردشگری مذهبی

۴- نتیجه گیری

گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی- مذهبی دارد و بر پایه روحانیت در مناطق مختلف دنیا اهمیت زیادی پیدا کرده است؛ میلیون‌ها نفر هر ساله در دنیا سفر می‌کنند تا به الوهیت نزدیک شده یا رسیدن به اهداف روحانی خود با بازدید از مکان‌های مقدس (مساجد، امامزاده‌ها، زیارتگاهها) را انجام می‌دهند. بسیاری

از مقاصد گردشگری مذهبی برنامه‌هایی داشته و یا در حال برنامه‌ریزی برای توسعه پایدار میراث مذهبی می‌باشند.

هدف از این پژوهش، بررسی نقش مسجد جامع عتیق شیراز در توسعه گردشگری مذهبی است. شهر شیراز به عنوان یکی از کلان شهر های ایران و همچنین به عنوان سومین شهر مذهبی کشورمان، دارای جاذبه‌های گردشگری فراوانی در زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، هنری و به طور اخص مذهبی می‌باشد. وجود بیش از ۴۰۰ اثر با ارزش، ۸ دروازه و ۱۲ مرکز و چندین محور فرهنگی در این شهر می‌تواند تبلوری از شیوه زندگی، روابط اجتماعی، آداب و رسوم، باورها، تاریخ و هنر و به طور کلی بیانگر هویت تاریخی و فرهنگی هر دوره باشد. حفظ و نگهداری و مرمت این آثار و مجموعه‌ها علاوه بر این که زندگی دوباره‌ای به این آثار می‌دهد، از نظر اقتصادی و اجتماعی نیز هویت تاریخی - فرهنگی شهر شیراز را زنده می‌کند.

مسجد جامع عتیق شیراز به عنوان یک مقصد مذهبی - تاریخی مهم گردشگران نیز در این منطقه و در دل بافت تاریخی شهر شیراز واقع شده است. مسجد عتیق از منظر مکان‌نگاری، نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی - فرهنگی شهر شیراز دارد. یافته‌های تحلیلی ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز با استفاده از میانگین چهار شاخص معماری مسجد، علمی، تاریخی - فرهنگی و اجتماعی - اقتصادی نشان می‌دهد که شاخص معماری مسجد جامع عتیق با تکرار عناصر ساختمانی، نوع هنرهای به کار رفته در کاشی‌کاری، سنگ کاری و گچ کاری با ارزش ۰/۸۴۱، بیشترین نقش را در جذب گردشگران مذهبی داشته است. بنابراین، عناصر معماری مسجد جامع عتیق شیراز و کارکردهای نیایشی آن همواره به عنوان جاذبه‌های اصلی توسعه گردشگری مذهبی این مسجد عمل کرده است، ولی متأسفانه آسیب‌های طبیعی و مدیریت انسانی همواره منجر به تخریب بخش های گسترده‌ای از مسجد شده است که نیازمند سرمایه‌گذاری و توجه نهادهای ذینفع و مدیریت شهری دارد.

۵- پیشنهادها

جهت ساماندهی و توسعه گردشگری مذهبی مسجد جامع عتیق با توجه به نتایج مطالعات، پیشنهادهای ارائه می‌شود که عبارت است از:

- ۵- سرمایه گذاری های دولتی و خصوصی جهت احیای عناصر تاریخی و مذهبی بی بدیل و جاذب گردشگران در این مسجد (سرمایه گذاری جهت توسعه و تجهیز زیرساخت های معماری و ساختمانی مسجد).
- ۶- در مرمت کاشی کاری های این مسجد از متخصصین مرمت استفاده شود و سعی شود مرمت آثار به گونه ای باشد که منجر به نابودی اصل آثار نگردد.
- ۷- همکاری و کمک اداره اوقاف شیراز جهت ساماندهی این اثر مذهبی و تاریخی ارزشمند، بدون در نظر گرفتن این نکته که این مسجد، متولی دارد یا ندارد چرا که این مسجد در کنار سایر اماکن مذهبی بیانگر هویت مذهبی، دینی و فرهنگی شهر شیراز است و باید از آن حفاظت و نگهداری کرد.
- ۸- تلاش های نهادهای مدیریتی و مسئول جهت احیای حقوق مادی و معنوی مسجد جامع عتیق شیراز
- ۹- این مسجد مذهبی و تاریخی دارای موقوفات بسیاری است که متأسفانه درآمدی از این موقوفات به ساماندهی مسجد تخصیص داده نمی شود. پیشنهاد می شود، با توجه به نقش این مسجد مذهبی و تاریخی در افزایش تعداد گردشگران مذهبی داخلی و خارجی، به مسئله موقوفات مسجد رسیدگی شود و درآمدهای آن جهت ساماندهی مسجد به کار رود.
- ۱۰- با توجه به اینکه از انواع هنرهای معماری (منبت کاری، خاتم کاری، گچ بری، مقرنس کاری) در این مسجد استفاده شده است و همچنین تکرار عناصر ساختمانی که باعث ایجاد جاذبه های گسترده در این مسجد شده است، می تواند یک نمونه عالی برای مطالعه معماری مذهبی دانشجویان و گردشگران علمی باشد. بنابراین لازم است تبلیغات گسترده ای از طریق رسانه ها و سایر بنگاههای تبلیغاتی، جهت معرفی این مسجد برای رونق گردشگری مذهبی صورت گیرد.
- ۱۱- تبدیل مسجد به نمایشگاه دائمی قرآن و موزه شهدای روحانیت.
- ۱۲- مدیریت یکپارچه و عملکردهای همسو و هم جهت نهادهای مسئول حفظ و نگهداری مسجد جامع عتیق و مدیران سایر نهادها.

یادداشت‌ها:

- 1- Mueller
- 2- Chris
- 3- Sallnow
- 4- Preston
- 5- Wall and Mathieson
- 6- Blackwell
- 7- Griffin
- 8- Ambrosio
- 9- Mattila
- 10- Vukonic
- 11- Petrillo
- 12- Raj & Morpeth
- 13- Murray & Graham
- 14- Shackley
- 15- Kreiner

فهرست منابع

- ۱- بدری، سید علی. طیبی، صدرالله. (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر هزینه‌های گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر مشهد مقدس). مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال ۱، شماره ۱.
 - ۲- تقوایی، مسعود. موسوی، سیدعلی. غلامی بيمرغ، یونس (۱۳۸۹). تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی). فصلنامه فضای جغرافیایی، سال ۱۰، شماره ۳۱.
 - ۳- رضوانی، علی اصغر. (۱۳۹۰). جغرافیا و صنعت گردشگری. چاپ دهم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
 - ۴- زنگی‌آبادی، علی. باقری کشکولی، علی. (۱۳۹۲). تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی با تأکید بر نقش امامزاده‌ها بر عملکرد شاخص‌های توسعه (مطالعه موردی: امامزاده شهید فراشیند). اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه اصفهان.
 - ۵- سازمان جهانی گردشگری. (۱۳۸۱). برنامه‌ریزی ملی و منطقه‌ای گردشگری. ترجمه محمود عبدالله‌زاده، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
 - ۶- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۹). جاذبه‌های گردشگری، بناهای مذهبی بنادر و جزایر خلیج فارس. کتاب ماه هنر، دوره ۷. شماره ۱۴۹.
 - ۷- شکویی، حسین. (۱۳۸۳). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. چاپ هفتم، انتشارات گیتاشناسی، تهران.
 - ۸- ضرغام، حمید. توحیدلو، معصومه. (۱۳۹۰). الگوی مدیریت اثربخش گردشگری. (مطالعه موردی: مقصد مذهبی مشهد). فصلنامه مطالعات جهانگردی، سال ۷، شماره ۱۶.
 - ۹- موسوی، میرنجف. کبیری، افشار. (۱۳۹۲). بررسی نقش امامزادگان در توسعه گردشگری زیارتی. اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه اصفهان.
 - ۱۰- ناصح ستوده، منیره. (۱۳۹۳). فلسفه زیارت امامزادگان و نقش آن در جامعه مدنی. اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه اصفهان.
- 11- Ambrosio, V., (2007). **Sacred Pilgrimage and Tourism as Secular Pilgrimage**. in R. Raj and N. Morpeth, Religious

- Tourism and Pilgrimage Festivals Management: An International Perspective. Wallingford, UK: CABI Publishing, pp: 78-88.
- 12- Blackwell, R., (2007). **Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events**. In R. Raj and N. Morpeth, Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management: An International Perspective CABI Publishing, Wallingford, UK, pp: 35-47.
- 13- Chris, C.P., (1994). **Sacred Worlds-An Introduction to Geography and Religion**, London: Routledge.
- 14- Griffin, K. A., (2007). **the Globalization of Pilgrimage Tourism? Some Thoughts from Ireland**. in R. Raj and N. Morpeth, Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management: An International Perspective, CABI Publishing, Wallingford, UK pp: 15-34.
- 15- Kreiner, C.N. (2010). **Current Jewish pilgrimage tourism: Modes and models of development**. Preliminary Communication, Vol.58, No.3.
- 16- Mattila, A.S., Apostolopoulos, Y., Sonmez, S., Yu. L. & Sasidharan, V., (2001). **The Impact of Gender and Religion on College Students' Spring Break Behavior**. Journal of Travel Research, Vol.40
- 17- Mueller, P.S., Plevak, D.J., Rumans, T.A., (2001). **Religious involvement, Spirituality & Medication: Implications for clinical practice**. Mayo Clinic Proceedings, No.76.
- 18- Murray, M., Graham, B., (1997). **Exploring the Dialectics of Route-based Tourism: the Camino de Santiago**. Tourism Management, No.18(8).
- 19- Petrillo, C.S., (2003). **Management of Churches and Religious Sites: Some case Studies from Italy**. In fernandes, C., McGeltigan, F., Edwards, J., (eds.) Religious Tourism and Pilgrimage, Arnhem: ATLAS.
- 20- Preston, J.J., (1992). **Spiritual magnetism: an organizing principle for the study of pilgrimage**. in A. Morinis (ed.) Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage, Westport, CT: Greenwood.
- 21- RajRazaq, Nigel., Morpeth, D., (2007). **Religious Tourism and Pilgrimage Festivals management An International Perspective**. Oxfordshire OX10 8DE, Printed and bound in the UK by Biddles Ltd, King's Lynn.
- 22- Sallnow, M.J., (1987). **Pilgrims of the Andes: Regional Cults in Cusco**. Leiden: Koninklijke Brill.
- 23- Shackley, M., (2001). **Sacred World Heritage Sites: balancing meaning with management**. Tourism Recreation Research, No. 26 (1).

- 24- Vukonic, Boris., (1996). **Tourism and Religion**. Great Britain: Pergamon.
- 25- Wall, P., Mathieson, G., (2006). **Tourism: Change, Impacts and Opportunities**. Pearson Education Ltd, Harlow, UK.